

Renée van Bezooijen

Wat is een streektaal?

Abstract

In this paper a procedure is proposed to quantify the concept ‘regional variety’, defined as a group of local varieties with a common linguistic identity and spoken in a reasonably extended area by a significant proportion of the population. This definition comprises two central components, namely linguistic identity and geographic-demographic volume. Linguistic identity is operationalized as linguistic distance, both internal (between the varieties constituting the regional variety) and external (between the regional variety and other varieties). Five types of linguistic distance are distinguished: specific linguistic characteristics, global linguistic deviance, intelligibility, linguistic awareness, and historical development. Geographic-demographic volume is not subdivided. Concrete ways are described in which the two central components, identity and volume, can be measured and examples are given of studies in which these measurements have been applied. In addition to the core definition of regional variety, two possible extensions are suggested, one relating to the use of the regional variety in everyday communicative situations, the other to the use of the regional variety in cultural and public domains.

1. Inleiding

Op 12 juni 2001 vond op het Meertens Instituut te Amsterdam het symposium *Taal of Tongval* plaats met als doel meer helderheid te brengen in de discussie rondom de erkenning van streektalen in Nederland en Vlaanderen. De mogelijkheid tot erkenning wordt geboden in *Het Europees Handvest voor Streektalen of Talen van Minderheden*, dat in 1993 door Nederland is ondertekend. Het heeft tot doel streektalen en talen van minderheden, als bedreigd onderdeel van het culturele erfgoed van Europa, te beschermen en te bevorderen. Eerder hebben het Nedersaksisch, gesproken in Groningen, de Stellingwerven, Drenthe, Overijssel en een gedeelte van Gelderland, en

Wat is een streektaal?

het Limburgs in Nederland deze erkenning gekregen en nu is ook het Zeeuws de procedure gestart. Eén van de kernproblemen binnen de discussie is het begrip ‘streektaal’. Dit was het onderwerp van mijn lezing op het genoemde symposium en ook het onderwerp van dit artikel. Centraal staat de vraag in welke gevallen een groep van dialecten¹ samen kan worden genomen onder de noemer ‘streektaal’².

Hieronder zal een mogelijke procedure worden voorgesteld en uitgewerkt om het begrip ‘streektaal’ te definiëren en te operationaliseren. Daarbij ligt de nadruk op kwantitatieve benaderingswijzen. Als uitgangspunt hanteer ik een basisdefinitie van streektaal, met de nadruk op de factoren linguïstische identiteit en geografisch-demografische omvang (paragraaf 2). Daarna komen kort twee mogelijke uitbreidingen van het begrip streektaal aan de orde (paragraaf 3). De ene uitbreiding betreft het functioneren van een streektaal als omgangstaal (3.1), de andere het functioneren als cultuurtaal (3.2). Tot slot worden nog enige algemene conclusies getrokken (paragraaf 4).

2. Basisdefinitie met de factoren linguïstische identiteit en geografisch-demografische omvang

Ik zal me eerst richten op de factoren die mijns inziens het meest direct relevant zijn voor het begrip ‘streektaal’. Daarbij ga ik uit van de volgende basisdefinitie:

- (1) Een streektaal omvat een aantal taalvariëteiten met een gemeenschappelijke linguïstische identiteit, gesproken in een redelijk groot gebied door een aanzienlijk deel van de bevolking.

In deze definitie worden twee factoren genoemd, namelijk identiteit en omvang. Aan beide factoren onderscheid ik een aantal aspecten. Aan identiteit worden vijf aspecten onderscheiden, die alle te maken hebben met linguïstische afstand: specifieke linguïstische kenmerken, globale linguïstische afwijkendheid, verstaanbaarheid, taalbesef en diachrone ontwikkeling. De

1. De term ‘dialect’ verwijst hier naar een lokaalgebonden variëteit, maar wordt in de literatuur ook gebruikt om te verwijzen naar een groep van lokale variëteiten (vgl. “Twents dialect”). Andersom verwijst streektaal in de literatuur soms naar een lokale variëteit, terwijl deze term hier op een ruimer dialectgebied wordt toegepast (zie ook noot 2).

2. Streektaal is bedoeld als neutrale overkoepelende term voor een groep van lokale variëteiten met deels gemeenschappelijke en deels onderling verschillende kenmerken en doet geen uitspraak over al dan niet optredende taalnivellering. Dit element is wel besloten in de term ‘regiolect’ zoals gedefinieerd door Hoppenbrouwers: “[...] een voortzetting van het vroegere dialect, waarvan de secundaire bovenplaatselijke elementen overblijven” (1990:79).

eerste drie aspecten worden vanuit twee perspectieven beschouwd: intern en extern. Het interne perspectief betreft de relaties tussen de variëteiten binnen de streektaal, het externe perspectief betreft de relatie tussen de streektaal en andere variëteiten. Aan omvang worden twee aspecten onderscheiden, namelijk geografisch en demografisch. Alle aspecten worden uitgedrukt in een bepaalde maat en in een concrete situatie geëvalueerd, wat leidt tot een aantal kwalificaties. Sommige kwalificaties leveren een positieve bijdrage aan het concept streektaal, andere leveren een negatieve bijdrage. Ik zal de factor identiteit en de daarbij behorende aspecten, perspectieven, kwalificaties en maten nader uitwerken in paragraaf 2.1 tot en met 2.5. De factor omvang en bijbehorende specificaties zullen worden besproken in paragraaf 2.6. In paragraaf 2.7 wordt het totaalbeeld gepresenteerd in de vorm van een figuur (Figuur 8) waarin alle besproken ingrediënten van de basisdefinitie zijn opgenomen.

2.1 Linguïstische afstand: specifiek kenmerk

De linguïstische afstand tussen taalvariëteiten kan zich manifesteren in de variatie van een specifiek linguïstisch element. Idealiter wordt een streektaal gekenmerkt door **unieke** linguïstische verschijnselen die haar onderscheiden van alle omringende streektalen alsmede van de standaardtaal. Een zekere mate van linguïstische uniciteit is een sine qua non voor een streektaal: een ideale streektaal heeft veel eigen kenmerken die buiten haar gebied nergens anders worden aangetroffen en weinig kenmerken gemeen met omringende variëteiten en de standaardtaal. In statistische termen wil dit zeggen dat er idealiter sprake is van maximale intertaalvariatie.

Deze unieke kenmerken zijn bij voorkeur terug te vinden in alle variëteiten die onder de betreffende streektaal vallen. Dus idealiter is de streektaal met betrekking tot de betreffende kenmerken **homogeen**. Statistisch gezien betekent dit minimale intrataalvariatie.

Een voorbeeld van een uniek en homogeen linguïstisch kenmerk is lexicaal tooncontrast, dat wil zeggen het verschijnsel dat woorden niet alleen gekenmerkt worden door een specifieke opeenvolging van klanken (klinkers en medeklinkers), maar ook nog door een bepaalde toon. Deze toon draagt even goed bij aan de betekenis van het woord als de klanken. Een dergelijk tooncontrast vinden we in Limburg, met als begrenzing de lijn die loopt van Arcen via Meijel en vervolgens ten westen van Hasselt naar de Romaanse taalgrens (Notten 1988). Belangrijk is dat het lexicaal tooncontrast buiten het aangegeven Limburgse gebied in geen enkele andere variëteit van het Nederlands voorkomt, niet in andere substandaardvariëteiten en ook niet in

Wat is een streektaal?

het Standaardnederlands, en dat het een kenmerk is van alle variëteiten die ten zuidoosten van de aangegeven lijn worden gesproken. Het bezit van een dergelijk uniek en homogeen kenmerk versterkt de claim om de variëteiten die binnen het betoningsgebied worden gesproken samen te nemen als streektaal.

In de praktijk zal blijken dat er weinig verschijnselen zijn waarvan de verspreiding precies samenvalt: vrijwel ieder verschijnsel kent min of meer een eigen verspreidingsgebied, wat leidt tot een chaos van kris-kras door elkaar lopende isoglossen. Al heel lang is onder dialectologen bekend dat het vaak moeilijk is om op grond van de verspreiding van individuele taalverschijnselen scherp afgebakende dialectgebieden te onderscheiden. Ook Notten (1988: 53-54) wijst in zijn bespreking van een zestiental Limburgse kenmerken op de noodzaak van een flexibele houding: “Natuurlijk kan men niet als eis stellen dat een dialect dan pas Limburgs is als het alle genoemde kenmerken vertoont. In dat geval zou bijvoorbeeld het Maastrichts geen Limburgs zijn, daar het de als karakteristiek aangemerkte sj-klank [...] niet in alle gevallen kent. Het dialect dat een aantal kenmerken mist, daarnaast een aantal niet genoemde in opvallende mate bezit, maar desondanks de meest “Limburgse” wel degelijk heeft (zoals het Kerkraads) behoort ontegenzeggelijk tot de Limburgse dialecten.”

Ondanks de soms weerbarstige realiteit blijft het algemene uitgangspunt van kracht: hoe groter het aantal redelijk unieke en redelijk homogene kenmerken dat een groep van variëteiten bezit, hoe sterker de claim op de status van aparte streektaal. Hier moet nog aan worden toegevoegd dat het aantal van dit soort kenmerken niet het enige is wat telt. Zoals Weijnen (1996: 284) al schreef: “er moet niet [...] alleen geteld, maar ook gewogen worden”. Het ene taalverschijnsel is het andere niet, de aard van het verschijnsel speelt ook een rol. Ik noem in dit verband drie aspecten, namelijk **frequentie**, **inbedding** en **opvallendheid**. Vaak wordt er meer gewicht toegekend aan hoogfrequente verschijnselen, zoals de vorm van de verkleiningsuitgang of de vormen voor de tweede persoon van de persoonlijke voornaamwoorden, dan aan laagfrequente verschijnselen. Daarnaast wordt er van uitgegaan dat er minder gewicht zou moeten worden toegekend aan losse, lexicale elementen dan aan structureel ingebedde fonologische en grammaticale verschijnselen, vooral omdat ze minder stabiel zijn, dat wil zeggen “more likely to be subject to self-conscious control or change” (Chambers & Trudgill 1998: 97). Ten slotte heeft onder meer Weijnen (1996: 285-286) er voor gepleit om meer gewicht toe te kennen aan verschijnselen die de taalgebruikers zelf of buitenstaanders

sterk opvallen, zoals bijvoorbeeld blijkend uit spotzinnnetjes, dan aan subjectief onopvallende verschijnselen.

Om nog eens terug te komen op het verschijnsel van lexicale toon: gezien zijn aard zou dit de positieve kwalificaties ‘frequent’ (een meerderheid van woorden in Limburgse dialecten wordt er door gekenmerkt) en ‘ingebed’ (het is een fonologisch verschijnsel) toegekend krijgen. Ik ga er echter vanuit dat het verschijnsel niet opvallend is, noch voor de taalgebruikers zelf, die het als een natuurlijk onderdeel van hun taalsysteem beschouwen, noch voor buitenstaanders, die het verschil tussen de twee tonen, de stoottoon en de sleeptoon, vaak niet kunnen horen.

Samenvattend kan met betrekking tot het bepalen van linguïstische afstand aan de hand van specifieke linguïstische kenmerken de volgende werkwijze worden voorgesteld. Men inventariseert relevante kenmerken en bepaalt in hoeverre ze in aanmerking komen voor de kwalificaties uniek, homogeen, frequent, ingebed en opvallend. Elke keer dat het kenmerk aan een kwalificatie voldoet, levert dit een punt op voor de betreffende streektaal. Met ieder kenmerk kan zo maximaal vijf punten worden verdiend. Een compleet beeld voor het afstandaspect ‘specifieke linguïstische kenmerken’ wordt verkregen door de punten voor alle kenmerken op te tellen. Het een en ander is nog eens geïllustreerd in Figuur 1, waar een streektaal met vijf linguïstische verschijnselen (a tot en met e) in totaal 14 punten “verdient”.

Kenmerk	Kwalificaties					Bijdrage
	Uniek	Homogeen	Frequent	Ingebed	Opvallend	
a	+	+	+	+	+	5
b	+	+	-	-	-	2
c	+	-	-	-	-	1
d	+	-	+	+	+	4
e	+	-	-	-	+	2
Totaal						14

Figuur 1. Fictief voorbeeld van een aantal specifieke linguïstische kenmerken met hun bijdragen aan de status van streektaal.

2.2 Linguïstische afstand: globale afwijkendheid

De voorafgaande paragraaf had betrekking op verschillende aspecten van specifieke linguïstische verschijnselen. Linguïstische afstand kan echter ook globaal worden gekwantificeerd. De nadruk verschuift daarbij van het gedrag

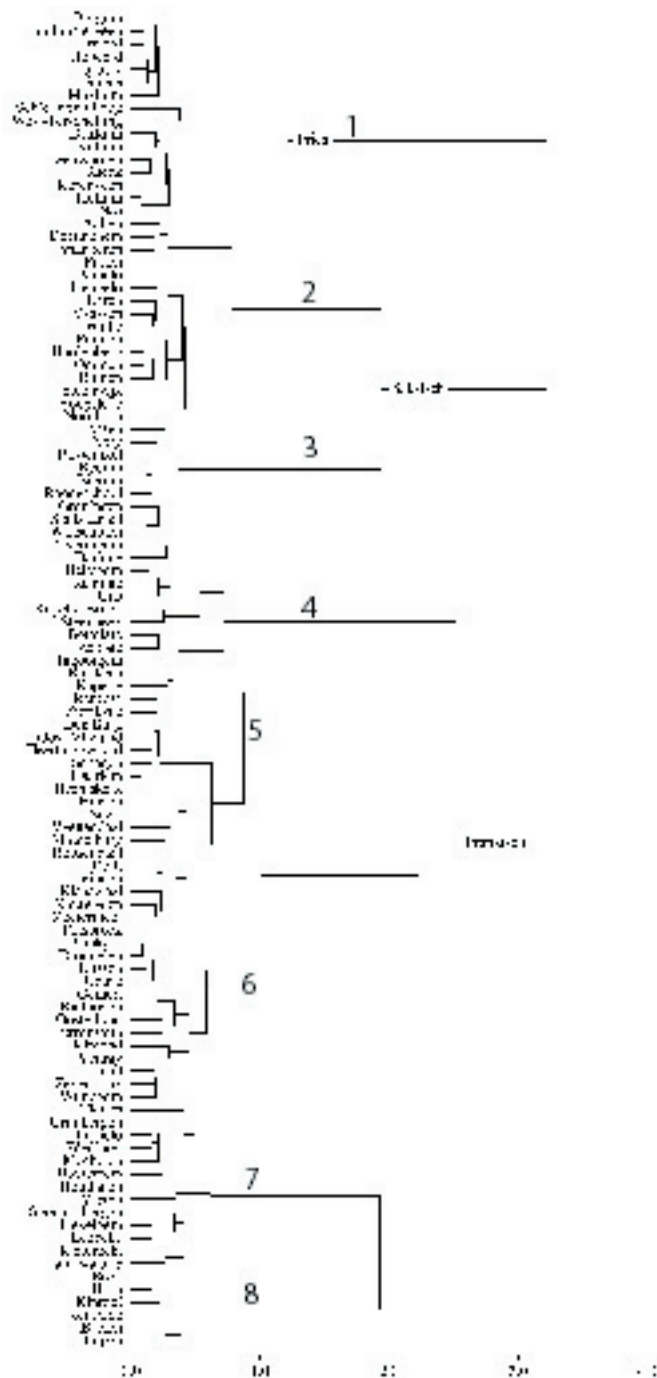
Wat is een streektaal?

en de positie van losse taalelementen binnen een variëteit naar de variëteit als geheel. Ook bij globale afstand zijn er twee perspectieven: extern en intern. ‘Extern’ geeft de afstand van de streektaal aan ten opzichte van andere streek-talen en de standaardtaal. Deze afstand is bij voorkeur groot. ‘Intern’ geeft de onderlinge afstand aan tussen de lokale variëteiten die in de streektaal besloten zitten. Deze is bij voorkeur klein. Dus net zoals bij specifieke linguïstische kenmerken vind je idealiter ook hier grote intertaalvariatie gecombineerd met kleine intrataalvariatie.

Er zijn verschillende manieren bedacht en uitgetoetst om globale linguïstische afstanden tussen variëteiten te kwantificeren. Een bekende is die van Hoppenbrouwers en Hoppenbrouwers (2001), de zogenaamde featurefrequentiemethode, waarbij wordt bepaald hoe sterk variëteiten op elkaar lijken wat betreft de relatieve frequentie van voorkomen van klank-features, zoals stemhebbend, rond of lang. De methode is toegepast op 156 teksten en levert mooie resultaten op. Een mogelijk nadeel van de meting is echter dat het voorkomen van bepaalde features niet eerst per woord wordt vergeleken om vervolgens voor alle woorden te worden opgeteld, maar direct over een hele variëteit heen wordt bepaald. Dit kan betekenen dat twee variëteiten globaal genomen voor wat betreft het voorkomen van verschillende features hoog correleren terwijl ze op het niveau van specifieke lexicaal items sterk van elkaar verschillen. De methode kan dus in principe een vertekend beeld geven van de mate van gelijkenis van bepaalde elementen binnen het lexicon.

Een geschikt alternatief voor de featurefrequentiemethode vormt de Levenshtein-afstand, die wel op een vergelijking van corresponderende woorden is gebaseerd. De Levenshtein-afstand geeft, kort gezegd, weer hoeveel stappen nodig zijn om klankreeks *a* om te zetten in klankreeks *b*. De klankreeksen worden in dit geval gevormd door de benamingen in verschillende taalvariëteiten voor hetzelfde begrip, vanuit een puur synchroon perspectief, dat wil zeggen uitgaande van de vorm die de woorden op dit moment hebben, ongeacht hun diachrone herkomst of verwantschap. De Levenshtein-afstand tussen *huis* en *hoes* is klein, er hoeft immers maar één klank te worden veranderd om de ene vorm om te zetten in de andere. Van *aardappel* naar *pieper* zijn veel stappen nodig en hier is de Levenshtein-afstand dus groot (zie voor een uitgebreide uitleg Nerbonne & Heeringa 1998).

Door voor twee variëteiten lijsten op te stellen met de hedendaagse benamingen voor begrippen zoals ‘huis’ en ‘aardappel’, vervolgens tussen de beide leden van elk paar benamingen de Levenshtein-afstand te berekenen en ten slotte alle afstanden voor alle begrippen in de lijst op te tellen, wordt een schatting verkregen van de totale fonetisch-fonologische afstand tussen

Figuur 2. Dendrogram op grond van Levenshtein-afstanden tussen 104 variëteiten (Nerbonne & Heeringa 1998: 190). De cijfers zijn door mij toegevoegd.

Wat is een streektaal?

die twee variëteiten. Deze procedure kan voor een groot aantal paren van variëteiten worden herhaald. De afstanden die hieruit resulteren kunnen vervolgens statistisch worden verwerkt met behulp van clusteranalyse. Deze analyse levert een zogenaamd dendrogram op, als het ware een boom waarvan de taalvariëteiten de bladeren zijn. Bladeren aan dezelfde tak vertegenwoordigen variëteiten die sterk op elkaar lijken, bladeren aan verschillende takken vertegenwoordigen variëteiten die erg van elkaar verschillen.

Levenshtein-afstanden zijn door Nerbonne en Heeringa (1998) berekend voor 104 variëteiten in Nederland en Vlaanderen. Ze maakten daarbij gebruik van 100 geselecteerde woorden uit het RND-materiaal. De boom die door de clusteranalyse werd opgeleverd, is te zien in Figuur 2. Figuur 2 suggereert een onderverdeling in acht takken, dat wil zeggen acht groepen van variëteiten die onderling veel, maar ten opzichte van andere groepen weinig overeenkomsten vertonen. Deze acht groepen van variëteiten voldoen dus aan het criterium zoals dat eerder voor het begrip ‘streektaal’ is gegeven: kleine intrataalvariatie gecombineerd met grote intertaalvariatie. De acht takken in Figuur 2 zijn door mij van boven naar beneden genummerd van 1 tot en met 8, en komen geografisch overeen met de van 1 tot 8 genummerde gebieden die in Figuur 3 zijn afgebeeld op de kaart van het Nederlandstalige gebied.

Figuur 3. Dialectgebieden afgeleid van het dendrogram in Figuur 2 (RND-materiaal).

De acht gebieden in Figuur 3 kunnen zeer globaal als volgt omschreven worden:

1. Friesland
2. Zuid-Drenthe, Overijssel en Gelderland (Achterhoek + Veluwe)
3. Groningen + Noord-Drenthe
4. West- en Oost-Vlaanderen
5. Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland en westelijk Noord-Brabant
6. Centraal en oostelijk Noord-Brabant en Gelderland (Betuwe)
7. Antwerpen, Vlaams-Brabant en Belgisch-Limburg
8. Nederlands Limburg

Een aantal gebieden kunnen naar believen verder worden onderverdeeld op grond van de boomstructuur in Figuur 2, of juist worden samengevoegd om tot grotere eenheden te komen. Zo vallen de gebieden 2 en 3 grofweg samen met de Nedersaksische dialecten.

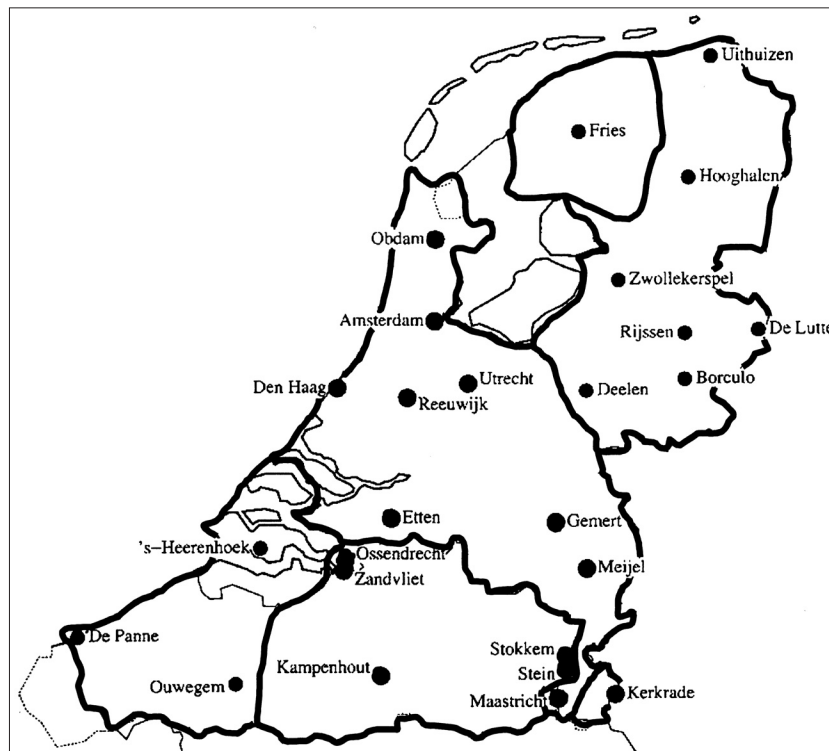
Het *RND*-materiaal dat de basis heeft gevormd voor de analyses in Figuur 2 en 3 is voor een deel verouderd; sommige opnames dateren nog uit de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw. In 2000 en 2001 heb ik zelf 26 dialectversies verzameld van een lijst van 100 woorden, aangevuld met vertalingen in het Engels, Frans en Duits. Ook voor dit recente materiaal zijn Levenshtein-afstanden berekend³. De clusteranalyse leverde de geografische structuur op zoals afgebeeld op de kaart in Figuur 4. Het aantal variëteiten is te klein om conclusies te kunnen trekken over een indeling in streektalen, maar ik wil toch wijzen op twee zaken: ten eerste het feit dat ook nu weer het Fries en het Nedersaksisch duidelijk onderscheiden gebieden vormen, wat op een zekere stabiliteit (data-onafhankelijkheid) wijst, en ten tweede het feit dat Kerkrade is afgesplitst van de overige Limburgse variëteiten. De afwijkendheid van het Kerkraads op grond van de ligging ten oosten van de Benrather linie komt in deze analyse goed tot uiting. In het dendrogram (niet afgebeeld) vormt het Kerkraads samen met het Duits een aparte tak, wat wil zeggen dat in het geanalyseerde materiaal de Levenshtein-afstand van het Kerkraads tot de Duitse standaardtaal kleiner is dan tot enige van de 25 variëteiten van het Nederlands die erin zijn opgenomen.

Levenshtein-afstanden vormen mijns inziens een geschikt hulpmiddel bij het bepalen van groepen van variëteiten die kunnen worden samengenomen onder de noemer streektaal, zeker als ze worden gecombineerd met informatie

3. Deze berekeningen zijn uitgevoerd door Wilbert Heeringa, waarvoor mijn grote dank.

Wat is een streektaal?

over specifieke linguïstische kenmerken zoals bescheven in 2.1. Aangezien de Levenshtein-afstanden zich richten op de klanken van variëteiten, dus op fonetisch-fonologische eigenschappen, zou men zich bij de specifieke kenmerken juist op de morfosyntaxis kunnen concentreren. Op deze manier wordt een mooie complementariteit tot stand gebracht.

Figuur 4. Dialectgebieden op grond van Levenshtein-afstanden tussen 26 variëteiten (recent materiaal).

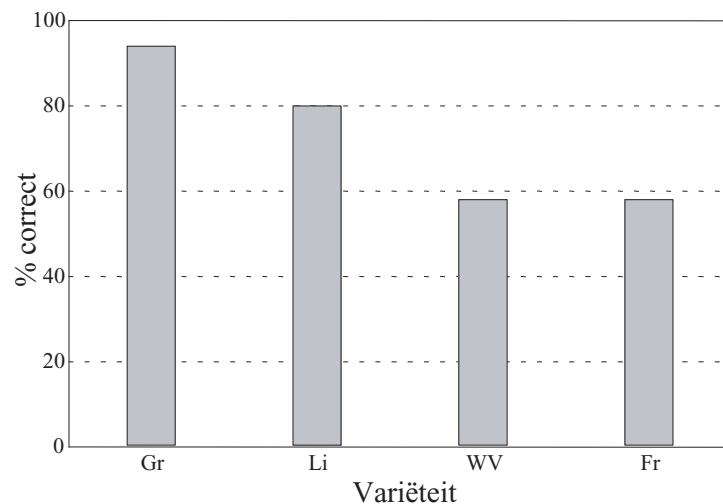
2.3 *Communicatieve afstand: verstaanbaarheid*⁴

Grote linguïstische afstand ten opzichte van andere variëteiten in combinatie met geringe interne afstanden is wellicht voldoende voor een kwalificatie als streektaal, maar er valt iets voor te zeggen om ook de communicatieve effecten van deze afstanden mee te nemen, dat wil zeggen de verstaanbaarheidsproblemen die erdoor worden veroorzaakt. Ook hier wordt een onderscheid gemaakt tussen extern en intern. En ook voor wat verstaanbaarheid betreft geldt dat er idealiter bij een streektaal sprake is van maximale intertaalvariatie (dat wil

4. De term 'verstaanbaarheid' wordt hier in ruime zin gebruikt als overkoepelende term voor alle begripsproblemen in de mondelinge communicatie.

zeggen dat de streektaal moeilijk verstaanbaar is voor buitenstaanders) en minimale intrataalvariatie (dat wil zeggen dat binnen de streektaal mensen elkaar gemakkelijk verstaan).

Linguïstische afwijkingen hoeven niet automatisch tot problemen in de verstaanbaarheid te leiden. Syntactische verschillen in woordvolgorde zouden bijvoorbeeld weinig begripsproblemen moeten opleveren, evenmin als sommige fonetisch-fonologische verschijnselen, zoals t-deletie (kast versus kas), ui-uu correspondentie (muis versus muus) of sjwa-apocope (appel versus appele). Lexicale verschillen zullen wel vaak grote begripsproblemen veroorzaken. Dit kwam naar voren in een onderzoek dat ik heb uitgevoerd naar de verstaanbaarheid van vier lokale variëteiten, uit Groningen, Friesland, Limburg en West-Vlaanderen, voor luisteraars uit de Randstad die met deze variëteiten niet vertrouwd waren (Van Bezooijen & Van den Berg 1999). Het betrof een experiment waarin sprekers in hun eigen dialect een aantal plaatjes beschreven. Monodialectale standaardtalige luisteraars kregen hieruit losse zinnestelsels te horen met op papier een vertaling in het Nederlands. Alleen de zelfstandige naamwoorden waren open gelaten. Die moesten de luisteraars zelf vanuit het aangeboden dialect in het Nederlands vertalen. Ze vonden daarbij geen enkele steun in de context: de zinnestelsels werden in willekeurige volgorde aangeboden en bevatten naast het doelwoord geen enkel ander inhoudswoord. De verstaanbaarheid van de vier variëteiten werd uitgedrukt als het percentage correct vertaalde zelfstandige naamwoorden (zie Figuur 5).

Figuur 5. Verstaanbaarheidspercentages voor vier variëteiten (Van Bezooijen & Van den Berg 1999:6).

Wat is een streektaal?

Volgens Figuur 5 zijn zelfstandige naamwoorden in het Fries en het West-Vlaams het moeilijkst te verstaan (58% correct). Het Gronings is het makkelijkst (94%) en het Limburgs zit er tussen in (80%). Ik heb deze verschillen proberen te verklaren door na te gaan op wat voor manier de dialectwoorden die door de luisteraars moesten worden vertaald afweken van het Standaardnederlands, de enige variëteit waar ze over beschikten. Daarbij kwam, zoals te verwachten, naar voren dat de zelfstandige naamwoorden die veel fonetisch-fonologische gelijkenis vertoonden met de corresponderende Standaardnederlandse termen weinig problemen opleverden, terwijl lexicaal afwijkende termen, met een fonetisch-fonologisch volledig ongerelateerde vorm, veel problemen opleverden. Een groot deel van de gevonden verstaanbaarheidsproblemen tussen de vier variëteiten kan hierdoor worden verklaard. Het zijn vooral het West-Vlaamse dialect en in iets mindere mate het Fries die veel eigen woorden bezitten. Het Limburgse dialect heeft er minder en het Groningse dialect het minst. Een grote fonetisch-fonologische afstand heeft dus grote gevolgen voor de verstaanbaarheid. Op grond hiervan zou moeten worden aangenomen dat de Levenshtein-afstand een goede voorspeller is voor verstaanbaarheid.

Het berekenen van de communicatieve afstand tussen variëteiten door experimenteel het percentage correct verstaane woorden vast te stellen is op zich uitvoerbaar, maar het kost heel veel tijd. Een alternatief is het meten achterwege laten en erop vertrouwen dat verstaanbaarheid al voor een deel vervat is in de Levenshtein-afstand. Een derde mogelijkheid is verstaanbaarheid als kwalificatie onder te brengen bij het eerste afstandsaspect, de specifieke linguïstische kenmerken, naast de vijf die al zijn opgenomen (zie Figuur 8). Dit criterium zou *ondoorzichtigheid* kunnen worden genoemd en zou, om eenvoudig te beginnen, kunnen worden geoperationaliseerd door alle woorden met een lexicaal afwijkende vorm, zoals het West-Vlaamse *renne* ('schommel'), *park* ('kinderbox') en *mworre* ('fluitkelel'), een extra punt te geven.

2.4 Subjectieve afstand: taalbesef

Tot nu toe is het begrip 'linguïstische afstand' objectief benaderd, vanuit het standpunt van de wetenschapper, maar linguïstische afstand kan ook subjectief worden gezien, vanuit de leefwereld van de niet-taalkundig geschoolde taalgebruiker. Er zijn verschillende methodes voorgesteld om vast te stellen wat het besef van taalgebruikers is over de samenhang tussen variëteiten. Een van de bekendste is de pijltjesmethode. Dialectsprekers wordt gevraagd om aan te geven in welke plaatsen (ongeveer) hetzelfde dialect wordt gesproken als

het dialect van de spreker zelf. De dialecten die volgens de informanten een sterke gelijkenis vertonen, worden door de onderzoeker verbonden met pijltjes en de lege zones met weinig of geen verbindingspijltjes worden geïnterpreteerd als mentale grenzen tussen dialectgebieden. De pijltjesmethode is het eerst door Weijnen (1946) gebruikt voor de indeling van de Noord-Brabantse dialecten. Door Rensink (1955) is een kaart van het hele Nederlandstalige gebied geconstrueerd gebaseerd op de pijltjesmethode. En ten slotte heeft ook Daan (Daan & Blok 1969) in haar beroemde gekleurde indelingskaart van de Nederlandse dialecten gebruikt gemaakt van de pijltjesmethode. De methode lijkt vooral geschikt voor de indeling van kleinere gebieden waar het dialect nog sterk staat. Daarbij zouden voor een enigszins representatief beeld meerdere informanten per plaats moeten worden bevraagd.

De contourmethode⁵ is een andere manier om zicht te krijgen op het taalbesef van taalgebruikers. Deze methode is ontwikkeld door Preston in de Verenigde Staten en daarna door anderen in allerlei andere landen toegepast (voor een overzicht, zie Preston 1989). De methode houdt in dat proefpersonen een landkaart voor zich krijgen en dat hun wordt gevraagd om lijnen om dialectgebieden te trekken. Als handgetekende kaarten van veel mensen zijn verzameld, past Preston er statistische methoden op toe om te bepalen waar zich concentraties van lijnen bevinden. Zo worden dialectindelingen verkregen die het taalbesef van een groep weergeven. De contourmethode is een directe manier om een dialectindeling te krijgen, omdat de mensen zelf de grenzen aangeven. De pijltjesmethode is eerder indirect, omdat de onderzoeker de grenzen afleidt uit de spreiding van de pijltjes. De contourmethode is voor zover ik weet niet in het Nederlandstalige gebied toegepast.

Een derde manier om zicht te krijgen op de realiteit en aard van streek-talen is mensen te vragen aan te geven of er een overkoepelende benaming is voor de dialecten die door henzelf en in de dorpen in de omgeving worden gesproken. Soms doen mensen dit al spontaan. Ze zeggen dan bijvoorbeeld niet dat ze Varssevelds spreken of Wehls, maar Achterhoeks.

2.5 Historische afstand: diachrone ontwikkeling

In het *Europees Handvest voor Streektaalen of Minderheidstaalen* wordt nadrukkelijk gesteld dat het niet tot doel heeft problemen op te lossen die voortvloeien uit recente immigratie. Het Handvest heeft betrekking op talen die van oudsher in een bepaald gebied worden gesproken. Ook wordt aangegeven dat het niet bestemd is voor plaatselijke varianten of verschillende dialecten van een en dezelfde taal. Deze criteria hebben er toe geleid dat in de tot nu

5. De term 'contourmethode' heb ik zelf bedacht; Preston spreekt van 'mental maps'.

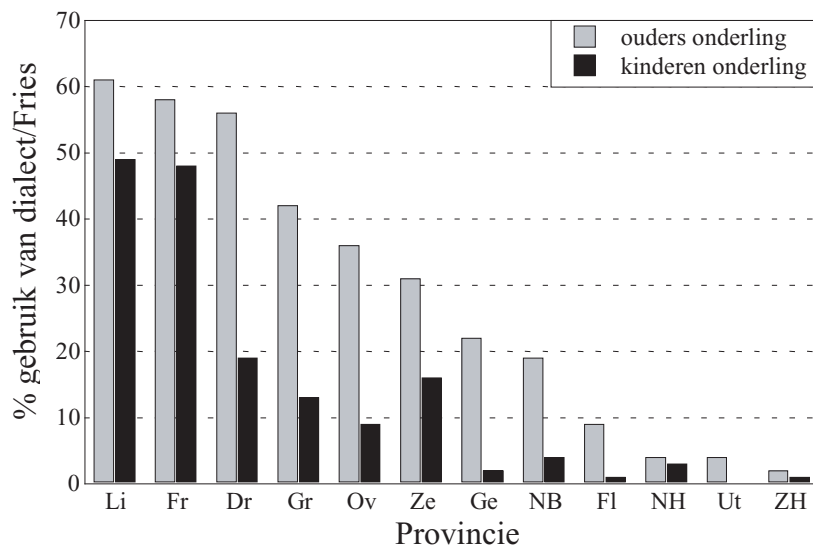
Wat is een streektaal?

toe gevoerde discussie rondom de erkenning van streektalen in Nederland de historische dimensie veel aandacht heeft gekregen. Dit is echter niet per definitie noodzakelijk. Het is mijns inziens goed mogelijk om bij de toepassing van het begrip 'streektaal' louter synchrone criteria te hanteren. Overigens is de historische factor, en dan met name het punt van de relatie tot de standaardtaal, moeilijk te kwantificeren en zal het belang toch eerder in kwalitatieve termen moeten worden uitgedrukt.

2.6 Geografische en demografische omvang

Ook de omvang van een streektaal kan in de discussie worden betrokken. Op zich lijkt het meten van de geografische omvang geen probleem, er bestaat een duidelijke maat, namelijk vierkante kilometer. De vraag is echter wat wordt meegeteld en wat niet. Er is op dit punt een sterke koppeling met het tweede aspect van omvang, de demografische. Welke percentage van de bevolking dient dialectsprekend te zijn om het gebied als dialectsprekend te beschouwen? Is dit 10%, 20%, 50%? Vervolgens moet worden beslist welke sprekers als meetpunt worden genomen. Dat de vraag naar het soort sprekers dat wordt bevraagd van groot belang is, blijkt bijvoorbeeld uit CBS-gegevens van 1994/1995 (Driessen & Withagen 1998). Het betreft een enquête die in alle provincies van Nederland is uitgevoerd onder ouders van kinderen uit de vierde groep van het basisonderwijs. Hun is ondermeer gevraagd naar het gebruik van dialect en Fries, door hen zelf met hun partner en door hun kinderen onder elkaar. De uitkomsten zijn te vinden in Figuur 6. Het gemiddelde percentage dat door de ouders voor henzelf wordt gerapporteerd is 29%. Het hoogste percentage is 61% in Limburg en het laagste percentage is 2% in Zuid-Holland. De percentages die voor de kinderen worden gerapporteerd, zijn veel lager. Het gemiddelde percentage is 14%, iets minder dan de helft, maar het verschil in dialectgebruik tussen ouders en kinderen varieert sterk per provincie. Het grootste absolute verschil wordt aangetroffen in Drenthe, namelijk 37%.

Het gaat mij hier niet om het geconstateerde dialectverlies op zich, maar om het punt dat het veel uitmaakt wie als referentie wordt genomen, op wie de demografische cijfers worden gebaseerd. Als ook de grootouders in de enquête waren opgenomen, dus als er drie generaties waren vergeleken, waren de verschillen zeker nog groter geweest. Bij het bepalen van de proportie dialectsprekers in een bepaald gebied moet dus een beslissing worden genomen over de groep die als uitgangspunt wordt genomen. Welke groep wordt gekozen maakt in feite niet uit, zolang de selectie maar consistent gebeurt.

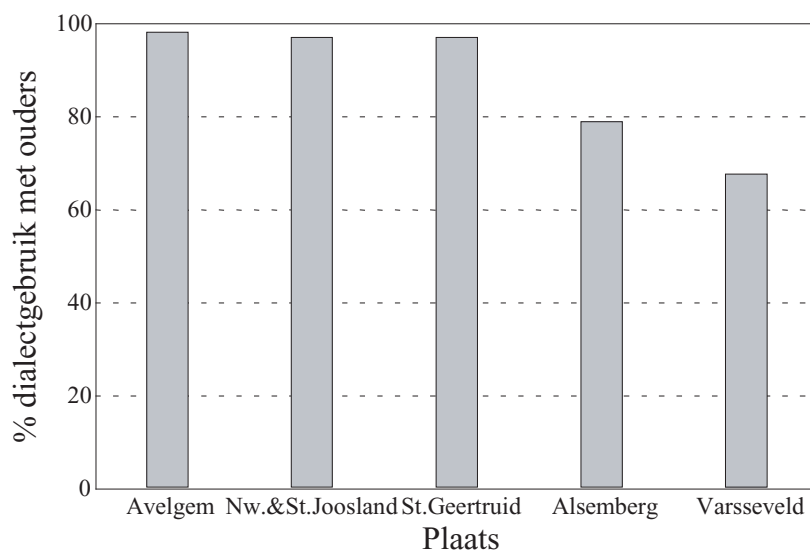
Figuur 6. Gebruik van dialect en Fries door ouders onderling en kinderen onderling (gegevens ontleend aan Driessen & Withagen 1998: 8 en 10).

In de aanpak van het CBS zijn de antwoorden afkomstig van dezelfde personen, de ene keer met betrekking tot henzelf, de andere keer met betrekking tot hun kinderen. Men kan er zo vrij zeker van zijn dat er een vaste betekenis wordt gehecht aan de term ‘dialect’. Het vergelijken van antwoorden van *verschillende* groepen geënquêteerden over hun dialectgebruik is riskant. Er zijn aanwijzingen dat de term dialect in een veranderende dialectsituatie voor ouderen een andere betekenis heeft dan voor jongeren. Beide generaties hebben van zichzelf het idee dat ze dialect spreken en zullen dat ook rapporteren, maar wat daaronder verstaan wordt, kan verschillen. Bij de ouderen gaat het vaak om een taalsysteem dat op alle niveaus (lexicaal, fonologisch, morfologisch, syntactisch) afwijkt van de standaardtaal, bij de jongeren kunnen enkele uitspraakverschillen of een enkele uitdrukking genoeg zijn om van dialect te spreken.

Ten slotte dient men zich te realiseren dat een bevestigend antwoord op de vraag: “Spreekt u dialect?” op aanzienlijke verschillen in de mate van dialectgebruik kan wijzen. Dit bleek uit een telefonische dialectenquête die ik in 1999 en 2000 heb uitgevoerd. Mensen mochten alleen aan de enquête meedoen als ze verklaarden spreker te zijn van het plaatselijke dialect. Vervolgens vroegen we concreet hoe vaak ze in verschillende situaties dialect spraken. In Figuur 7 zijn de resultaten te zien voor zes plaatsen in Nederland

Wat is een streektaal?

en Vlaanderen. Er zijn telkens 40 mensen geënquêteerd, met een gemiddelde leeftijd van rond de 50 jaar. Als we kijken naar de situatie waarin door hen *het meest* dialect wordt gesproken, dat is met de ouders, dan varieert het percentage tussen gemiddeld 98% voor Avelgem in West-Vlaanderen en 68% voor Varsseveld in Gelderland. Er zijn natuurlijk veel situaties, met name de wat meer formele, waarin veel minder vaak dialect wordt gesproken. Sommige personen die zichzelf als dialectspreker beschouwen spreken in de praktijk nauwelijks dialect.

Figuur 7. Telefonische dialectenquête: door dialectsprekers gerapporteerd dialectgebruik met ouders.

Bij linguïstische identiteit, de eerste factor, was het duidelijk wat in het voordeel en wat in het nadeel werkt van een streektaal: hoe groter de externe en hoe kleiner de interne linguïstische afstand, hoe sterker de aanspraak. Maar wat zijn nu in de context van streektaal ideale waarden voor geografische en demografische omvang? Een voor de hand liggend standpunt lijkt te zijn: een streektaal wordt bij voorkeur in een redelijk groot gebied gesproken door een aanzienlijk deel van de bevolking. Zo heb ik streektaal in paragraaf 2 ook gedefinieerd. Om politieke redenen kan echter ook anders tegen omvang worden aangekeken. Soms kan het in het voordeel van een streektaal werken als er weinig sprekers zijn. Dat kan het geval zijn als de kwalificatie 'streektaal', met eventuele bijbehorende maatregelen, vooral tot doel heeft een streektaal weer nieuw leven in te blazen, dus in de context van bedreigde

talen. Objectieve gegevens kunnen dus in verschillende omstandigheden verschillende, soms diametraal tegenovergestelde betekenis krijgen.

2.7 Samenvatting van de basissenmerken van streektaal

In de vorige paragrafen zijn een aantal basiscomponenten van het begrip ‘streektaal’ de revue gepasseerd. Ze zijn samengevat in Figuur 8. Als commentaar wil ik hier kort nog twee opmerkingen maken. Ten eerste is er het punt van de weging. Zo worden bij het eerste aspect, specifieke linguïstische kenmerken, vijf kwalificaties genoemd. Deze kunnen alle even zwaar worden meegeteld maar er kan ook weging worden toegepast. Men zou er bijvoorbeeld voor kunnen kiezen om uniciteit en homogeniteit, als centrale kwalificaties, zwaarder te wegen dan de andere. Ten tweede is er het punt van mogelijke overlap tussen aspecten en kwalificaties. Vermeden moet worden dat elementen dubbel worden meegeteld. In de laatste alinea van paragraaf 2.2 is bijvoorbeeld de suggestie gedaan om zich bij verschillende criteria op verschillende linguïstische niveaus te richten.

Basisdefinitie				
Factor	Aspect	Perspectief	Kwalificatie	Maat
Identiteit	Linguïstisch: specifiek kenmerk	Extern	Uniek /algemeen (2.1)	Aantal punten
		Intern	Homogeen /divers (2.1)	
			Frequent /infrequent (2.1)	
			Ingebed /niet ingebed (2.1)	
			Opvallend /onopvallend (2.1)	
	Linguïstisch: globale afwijkendheid	Extern	Groot /klein (2.2)	Levenshtein
		Intern	Klein /groot (2.2)	Levenshtein
	Communicatief: verstaanbaarheid	Extern	Moeilijk /makkelijk (2.3)	% items correct
		Intern	Makkelijk /moeilijk (2.3)	% items correct
	Subjectief: taalbesef		Sterk /zwak (2.4)	Globaal
	Historisch: diachrone ontwikkeling		Autonoom /gemeenschappelijk (2.5)	Globaal
Omvang	Geografisch: gebied		Ruim /gering (2.6)	km ²
	Demografisch: populatie		Groot /klein (2.6)	% sprekers

Figuur 8. Basiscomponenten van het begrip streektaal. De kwalificaties die tot een positieve bijdrage aan het concept streektaal leiden, zijn vet gedrukt. Bij de kwalificaties is tussen haakjes aangegeven in welke paragraaf ze worden besproken.

Wat is een streektaal?

3. Uitbreidingen

Er zijn naast linguïstische identiteit en geografisch-demografische omvang andere factoren denkbaar om in de definitie van streektaal te betrekken, factoren die te maken hebben met het functioneren van een streektaal, enerzijds als omgangstaal in het alledaagse communicatieve verkeer en anderzijds als cultuurtaal in het culturele en openbare leven. Of een variëteit in de praktijk in een beperkt of groot aantal domeinen van het maatschappelijk leven wordt gebruikt is mijns inziens niet essentieel als het erom gaat te bepalen of er sprake is van een streektaal, daarbij tellen vooral de eerder genoemde kernfactoren identiteit en omvang. Breed gebruik kan echter wel een effect hebben op vitaliteit en status, en in de Nederlandstalige situatie de kans vergroten dat het de moeite waard wordt gevonden om zich voor de erkenning van een variëteit als streektaal in te zetten. Het gaat dan dus eerder om factoren die politiek gunstig werken dan om wetenschappelijke factoren. In paragraaf 3.1 en 3.2 zal ik enkele factoren, aspecten en kwalificaties noemen die in mijn ogen mede een rol gaan spelen als ook het functioneren van een streektaal in de definitie wordt betrokken. Ik zal hier verder niet ingaan op de meetbaarheid van het een en ander.

3.1 *Streektaal als omgangstaal*

Bij streektaal als omgangstaal zou ik vier factoren willen onderscheiden: gebruiksfuncties, spreiding in leeftijd, taalattitude en dialectkennis (Figuur 9). Bij gebruiksfuncties kan men denken aan de mate van dialectgebruik in domeinen zoals: met de ouders, zussen en broers en kinderen, met vrienden en kennissen, met collega's op het werk, met bedienden in de winkel, in de bank en op het gemeentehuis, met (relatieve) onbekenden, etc. Spreiding in leeftijd verwijst naar dialectbehoud over generaties: spreken alleen ouderen nog dialect of wordt het dialect doorgegeven aan kinderen en kleinkinderen? Taalattitude betreft de houding tegenover het dialect, of die (erg) positief, neutraal of (erg) negatief is. Onder dialectkennis ten slotte versta ik de mate waarin de grammatica en het lexicon van het 'oude' dialect nog wordt gekend of dat er eerder nog slechts sprake is van een accent en een enkele uitdrukking. Deze vier factoren kunnen worden verwerkt in een eerste uitbreiding van mijn eerdere definitie van streektaal.

- (2) De vitaliteit van een streektaal wordt versterkt als deze in veel domeinen van het dagelijks leven wordt gebruikt, door mensen van allerlei leeftijden, vanuit een positieve taalattitude en met een uitgebreide kennis van de eigenschappen van de streektaal.

Omgangstaal		
Factor	Aspect	kwalificatie
Gebruiksfuncties	Naaste familie	Veel / weinig
	Vrienden en kennissen	Veel / weinig
	Collega's	Veel / weinig
	Bedienden	Veel / weinig
	Onbekenden	Veel / weinig
Spreiding in leeftijd		Breed / smal
Taalattitude		Positief / negatief
Dialectkennis		Uitgebreid / beperkt

Figuur 9. Componenten van streektaal als omgangstaal.

3.2. *Streektaal als cultuurtaal*

De streektaal kan naast zijn primaire functie als omgangstaal in alledaagse communicatieve situaties binnen de lokale taalgemeenschap een aantal extra functies vervullen, in het culturele leven (muziek, cabaret, toneel en literatuur) en in het openbare leven (bestuur, rechtspraak, media, wetenschap, onderwijs en religie). Het gaat hier om functies die normaal gesproken alleen door standaardtalen worden vervuld en een zekere mate van documentatie (woordenboek en grammatica) en standaardisering (spelling) veronderstellen. De componenten en bijbehorende kwalificaties zijn te zien in Figuur 10.

Cultuurtaal		
Factor	Aspect	Kwalificatie
Documentatie	Woordenboek	Aanwezig / afwezig
	Grammatica	Aanwezig / afwezig
Standaardisering	Spelling	Aanwezig / afwezig
Cultuur	Muziek	Veel / weinig
	Cabaret	Veel / weinig
	Toneel	Veel / weinig
	Literatuur	Veel / weinig
Openbare leven	Bestuur	Veel / weinig
	Rechtspraak	Veel / weinig
	Media	Veel / weinig
	Wetenschap	Veel / weinig
	Onderwijs	Veel / weinig
	Religie	Veel / weinig

Figuur 10. Componenten van streektaal als cultuurtaal.

Wat is een streektaal?

Het functioneren van een variëteit in het culturele en openbare leven vergroot de status van de streektaal zowel naar buiten als naar binnen. Het zijn emancipatorische elementen, tekenen van volwaardigheid. Deze factoren kunnen eventueel worden verwerkt in een tweede uitbreiding van de definitie van streektaal.

- (3) De status van een streektaal wordt verhoogd als deze, gedocumenteerd en gestandaardiseerd, wordt gebruikt in het culturele en openbare leven.

4. Conclusie

Ik heb een aantal ingrediënten besproken die betrokken kunnen worden bij het definiëren van het begrip ‘streektaal’. Mijn voornaamste doel was te komen tot een objectivering van de procedure rondom de vaststelling van de legitimiteit van de aanspraak door een groep van variëteiten op de kwalificatie ‘streektaal’. Het is een theoretisch verhaal waarvan lang niet alle aspecten in de praktijk tot in de puntjes strak kunnen worden uitgewerkt. Dit artikel is vooral als algemeen kader bedoeld, en een flexibele houding is op zijn plaats. Linguïstische identiteit en in iets mindere mate, geografisch-demografische omvang zijn in mijn ogen de essentiële factoren. De historische factor vind ik zelf van ondergeschikt belang. Wat voor mij telt is de synchrone situatie: als een streektaal op dit moment een duidelijke linguïstische eenheid vormt, contrasterend met andere streektalen en de standaardtaal, dan staat die streektaal in mijn ogen sterk. Het functioneren van een streektaal als omgangstaal en als cultuurtaal zie ik meer als politieke factoren dan als wetenschappelijke componenten van het begrip streektaal. Dat is ook de reden waarom ze in deze bijdrage slechts kort zijn aangestipt.

Bibliografie

BEZOOIJEN, R. VAN EN R. VAN DEN BERG

- 1999 “Word intelligibility of language varieties in the Netherlands and Flanders under minimal conditions”. In: R. van Bezooijen & R. Kager (red.), *Linguistics in the Netherlands*, 16. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 1-12.

Renée van Bezooijen

- CHAMBERS, J.K. & P. TRUDGILL
1998 *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DAAN, J. & D.P. BLOK
1969 "Van Randstad tot landrand". *Bijdragen en Mededelingen der Dialecten Commissie*, 37. Amsterdam, 1-15, uitslaande kaart.
- DRIESSEN, G. & V. WITHAGEN
1998 "Taalvariatie en onderwijsprestaties van autochtone basisschoolleerlingen". *Taal en Tongval*, 50, 2-24.
- HOPPENBROUWERS, C.
1990 *Het regiolect van dialect tot Algemeen Nederlands*. Muiderberg: Coutinho.
- HOPPENBROUWERS, C. & G. HOPPENBROUWERS
2001 *De indeling van de Nederlandse streektaalen. Dialecten van 156 steden en dorpen geklasseerd volgens de FFM*. Assen: Van Gorcum.
- NERBONNE, J. & W. HEERINGA
1998 "Computationele vergelijking en classificatie van dialecten". *Taal en Tongval*, 50, 164-193.
- NOTTEN, J.G.M.
1988 *De Chinezen van Nederland*. Valkenburg: Valkdruk.
- PRESTON, D.R.
1989 *Perceptual dialectology. Nonlinguists' views of areal linguistics*. Dordrecht-Providence: Foris.
- RENSINK, W.G.
1955 "Dialectindeling naar opgaven van medewerkers". *Mededelingen der Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen*, 7, 20-23. Herdrukt als "Informants' classification of dialects" in D.R. Preston (red.), *Handbook of Perceptual Dialectology*, vol. 1, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 1999, 3-7.
- WEIJNEN, A.
1946 "De grenzen tussen de Oost-Noordbrabantse dialecten onderling". *Bijdragen en Mededelingen der Dialecten Commissie*, 8. Amsterdam, 1-15, de kaart tegenover p.14. De kaart is opnieuw afgedrukt in A. Weijnen (1966) *Nederlandse Dialectkunde*. Assen: Van Gorcum, p.198.
- WEIJNEN, A.
1996 "De positie van het Westhoeks". In: R. van Hout & J. Kruijsen (red.), *Taalvariaties. Toonzettingen en modulaties op een thema*. Dordrecht: Foris, 281-286.